

Székely János

A magyar Sion kifejezés eredete és jelentése

Az esztergomi Várhegyet régóta nevezi a magyar katolikus szóhasználat magyar Sionnak. Méltán, hiszen itt született Szent István király, itt koronázták királlyá, itt hozta létre a magyar katolikus egyház központját. Itt áll a Bazilika, az Ősrégi Szeminárium (ma Szent Adalbert Központ) és a Katolikus Tanítóképző (ma Vitéz János Katolikus Tanítóképző Főiskola). Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy honnan ered Esztergom szent hegyének ez a megnevezése és mi a magyar Sion elnevezés teológiai, lelki jelentése.

Ez a rövid tanulmány nem tudja részletesen végigtekinteni a magyar Sion kifejezés egész történetét, csak ennek legfőbb mérföldköveire utal. A teljes irodalmi és kultúrtörténeti kutatás még várat magára. Az itt közölt adatok kedvet szeretnének ébreszteni a kérdés mélyebb vizsgálatára.

Sion hegyének jelentősége az Ószövetségben

Mindenekelőtt egy elterjedt félreértést kell eloszlatnunk. A manapság Jeruzsálembé látogató zarándok vagy turista a város nyugati dombjára hallja a Sion nevet alkalmazni. Itt áll a Dormitio (Mária 'elszenderedése') temploma, vagy másik nevén a Szent Sion Bazilika, amely valaha az utolsó vacsora termét is magába foglalta, és amelyet a keresztény hagyomány az 5. század óta így nevez: 'Sion, minden templom anyja'.¹ Eredetileg azonban az alacsonyabbik, keleti dombot nevezték Sion hegyének, amelyen Dávid városa, és később a Jeruzsálemi templom állt (2 Sám 5,7). A dombok összekeverése feltehetően a Krisztus utáni évszázadokban következett be. A tévedés okai olyan szövegek lehettek, melyekből úgy tűnt, hogy Sion hegye és a templom hegye nem azonosak. Így például a Bordeaux-i zarándok (Kr. u. 333-ban) Mikeás próféta könyvét idézi: „Siont felszántják, Jeruzsálem romhalmazzá lesz, és az Úr hegye [azaz a templom hegye] erdővel borított hegy lesz” (Mik 3,12). A zarándok az idézetből arra következtet, hogy a templomhegy a kisebb, keleti domb, a Sion hegy viszont a magasabb, nyugati domb.²

¹ MURPHY – O'CONNOR, Jerome, *The Holy Land. An Archeological Guide from Earliest Times to 1700* (Oxford – New York 1986) 94.

² MURPHY – O'CONNOR, *The Holy Land* 92.

Második kérdésünk arra irányul, mi a Sion szó jelentése. A Sion szó névelő nélkül, tulajdonnévként jelenik meg a Bibliában, és minden bizonnyal az Izrael előtti időkből származik. Sokféle nyelvi analógia alapján próbálták a kutatók a szó eredeti jelentését meghatározni, ám mindmáig egyetlen magyarázat sem nyert osztatlan elfogadást. Felvetették az elámita nyelv alapján a 'templom' jelentést, a hurrita nyelv alapján a 'víz', nyugat szemita analógiák alapján az 'erőd', az arab nyelv alapján a 'csúcs', a szír alapján pedig a 'száraz' jelentéseket.³ Biztosnak azonban csak annyi tűnik, hogy Jeruzsálem városának hegyét már az Izrael előtti időkben Sionnak nevezték, és a zsidóság ezt a nevet átvette.

Jeruzsálem már az Izrael előtti időkben létezett, mint kicsiny városállam. Említik a Kr. e. 19-18. századból való egyiptomi átokszövegek és a 14. századi szintén egyiptomi ún. Amarna levelek. Ez utóbbiak a város akkori királyát, Abdi Hepa-t is megnevezik, aki egyiptomi segítséget kér környékbeli ellenfeivel, a hapirukkal szemben.⁴

Jeruzsálem nem természeti adottságai miatt lett Izrael fővárosa. A város nem túl könnyen megközelíthető, és nem központi helysége egy nagyobb tájegységnek. A város Dávid király döntése folytán lett fővárossá. Ezt a döntést két tényező befolyásolta. Jeruzsálem középen feküdt, az északi és a déli törzsek területei között. Így alkalmas volt arra, hogy összekapcsolja a két részből álló országot. Másrészt Jeruzsálemet Dávid a maga zsoldosaival foglalta el, így a város az ő saját tulajdonát képezte, nem volt része egyetlen törzsi területnek sem.

Jeruzsálemet Dávid király vallási központtá is tette. Felhozatta a városba a frigyládát. A vallási központ kiépítése kapcsán a helyi kánaánita vallási elemek is jelentős szerephez jutottak. Cádok, a város kánaánita papja Dávid király szolgálatába áll, majd családjával együtt a papság élére kerül.⁵ Salamon temploma is a kánaánita templomtípus mintáját követi. A templom és a láda jelenlétével lassanként megszületik a Sion hegy teológiai jelentése is: a hegy, ahol az Úr lakik (Iz 8,18). Jeruzsálem olyan – elsősorban vallási – fontosságra tesz szert, hogy amikor az ország kettészakad, és stratégiai szempontból a város elhelyezkedése már nem előnyös, ugyanis könnyen sebezhető Észak felől, a főváros és vallási központ elmozdítására mégsem gondol senki. A város vallási jelentőségét tovább fokozza a sikertelen assír ostrom 701-ben, melynek nyomán kialakul Jeruzsálem bevehetetlenségének hiedelme.

³ FOHRER, Georg, „Σιών”, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* VII. (ed. G. Kittel; Stuttgart 1964) 293.

⁴ FOHRER, „Σιών” 300; *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (ed. James B. Pritchard; Princeton 1969) 487.

⁵ Talán az a tény is a kánaánita hatásra utal, hogy míg Dávid Hebronban született fiaik közül több a Jahve isten nevet tartalmazó nevet kapott, addig a Jeruzsálemben született gyermekek közül egynek a neve sem tartalmazza a tipikusan izraelita isten nevet, többnek a neve viszont a kánaánita El nevet hordozza.

A babiloni fogság alatt sem szűnik meg a zsidó nép ragaszkodása szent városához (137. zsoltár: „Tapadjon ínyemhez a nyelvem, ha téged elfelejtelek”). A hazatérés után pedig a legelső feladat a szent hely felépítése.

A fogság alatti és utáni prófétáknál Jeruzsálem és Sion egyrészt mint a bűnös város jelenik meg, amelyben az egész ország bűnei összegződnek (Jer 5,1; 6,6; Ez 22,2; 24,6). A Siralma könyve drámai erővel éneklie meg a bűnei miatt elpusztult város fájdalmát: „Ó mily elhagyottan ül a város, amely egykor tele volt néppel... A pogány népek között lakik, s nem talál nyugalmat... A Sionra vivő utak mind gyászolnak, mert nincs aki ünnepelni jöjjön... Ó, mekkora sötétséget borított az Úr haragjában Sion leányára... Elpusztította hajlékát... Sion a kezét nyújtja, de nincs aki vigasztalja... Kapui földbe sülyedtek, fejedelmei a pogányok közt vannak, szétszórva hevernek a szentély kövei minden utcáson...” (Siralma 1,1. 3-4. 17; 2,1. 6. 9; 4,1). Másrészt azonban a remény ígéretei is Sion hegyéhez, és Sion leányához,⁶ a Sionba hazatérő néphez kötődnek. Az Úr nem feledkezik el Sionról (Iz 49,14), az ő fénye újra felragyog Jeruzsálem felett (Iz 60,1). Az elhagyottá lett Siont (Iz 64,9) az Úr újra felépíti. Köveit ólomporba foglalja, és zafirokra alapítja (Iz 54,11). Mert Sion miatt az Úr nem hallgathat, míg szabadulása, mint a fátyla, nem tűndököl (Iz 62,1). Ezért a próféta így bátorítja a népet: „Ne félj Sion, ne lankadjon kezed, veled van az Úr. Újjáéleszt szeretetével” (Szo 3,16). „Örülj, Sion leánya, nézd, jön a te szabadítód!” (Zak 2,14; 9,9). Visszatér az Úr a Sionra (Zak 8,3). A fogság utáni zsidóság számára tehát a Sion hegy az ígéretek címette, a remény szimbóluma lesz.

A szövetségközi zsidó irodalomban megjelenik még egy fontos gondolat, amely a keresztény teológiában és liturgiában is tovább él majd. Jeruzsálemet a ’béke látomásának’ nevezik (ἡρασις εἰρήνης).⁷ A különleges névmagyarázat Ábrahám áldozatának történetéből származik. Ábrahám áldozatának hegye a zsidó hagyomány szerint a későbbi templom hegye, a Sion hegy.⁸ A hegy itt sajátos nevet kap: „a hegyen, ahol az Úr gondoskodik”. A gondoskodik ige a látással van kapcsolatban a héber nyelvben (és sok más nyelvben is⁹), a látás ígéje pedig Jeruzsálem nevének első tagjára emlékeztet: ’ir salom.¹⁰ A város nevének jelentése így a béke látása/látomása lesz. Origenész átveszi Filontól ezt a magyarázatot, és a kereszténység közkincsévé teszi.¹¹

⁶ Az ókorban a városokat női alakként személyesítették meg, és lakóikat az illető város gyermekeinek nevezték.

⁷ FILÓN, *Somn.* II, 250.

⁸ Lásd ’Ábrahám szikláját’ a Sziklamecsetben.

⁹ Lat.: providere.

¹⁰ Természetesen ’népies’ etimológiáról van szó, mely nyelvészetileg téves. Ám ez a jelentés mégis meggyökereszik, és termékenyvé válik a hívő köztudatban.

¹¹ ORIGENÉSZ, *Hom in Jer.* 9.

Jeruzsálem és Sion az Újszövetségben

Jézus igehirdetésében Jeruzsálem városa nem kap különleges szerepet (Lk 10,30; 13,4; Mt 5,35). Az egyetlen hangsúlyos gondolat Jeruzsálemmel kapcsolatban az, hogy lehetetlen hogy próféta Jeruzsálemen kívül vesszen el. Jeruzsálem az a város, amely megöli a prófétákat (Lk 13,33-35; Mt 23,37-39). Jézus korában a próféták életéről már gazdag legendavilág fejlődött ki. Eszerint a próféták igen jelentős része vértanú lett, többen közülük Jeruzsálemben. A próféták sírjának helyét is tudni véli a korabeli hagyomány, és a tiszteletükre síremlékeket emelnek. A *Vitae Prophetarum* címen ismert Kr. u. 1. századból származó apokrif irat leírja Izajás, Jeremiás, Ezekiel, Mikeás, Ámosz és végül Zakariás, Jehojada fia vértanúságát.¹² Ez utóbbira Jézus is utal, kiemelve, hogy az oltárnál ölték meg (Mt 23,35; vö. 2 Krón 24,20-22). A rabbik arról is megemlékeznek, hogy Zakariás vére fel-feltört a templom kövezetén vádként Izrael ellen, és csak a babiloniak ostroma engesztelte ki ezt a bűnt (b Sanh 89b). Erre a hagyományra utalhat Jézus kijelentése is, amely Zakariás vérét Ábel Istenhez kiáltó vérével hozza kapcsolatba (Mt 23,35). Jézus tehát a maga számára a próféták sorsát jövendöli meg: a vértanúságot a Szent Városban.

Jézus kimondja az ítéletet a városra, amely nem tudta felismerni meglátogatásának idejét, és azt, ami a békeségére lett volna (Lk 19,42-44): „Meglátjátok, elhagyott lesz a házatok” (Mt 23,38).¹³ A gyilkosok városát Isten felégeti (Mt 22,7). Ám majd újra ujjonghatnak a város lakói, amikor Őt így fogják köszönteni: „Áldott, aki az Úr nevében jön” (Mt 23,39).¹⁴

Lukács művében, az evangéliumban és az Apostolok Cselekedeteiben különösen fontos szerepet kap Jeruzsálem. Az evangélium a templomban kezdődik és végződik (Lk 1,5-25; 24,53). Zakariás, az Ószövetség papja nem tudja megáldani a népet, míg Krisztus, az igazi Főpap, megáldja övéit. Az üdvösség eseményei Jeruzsálemben teljesednek be, ide kell Jézusnak felmennie (Lk 9,51). Ám az üdvösség útja továbbindul Jeruzsálemből, Szamarián keresztül egészen a Föld végső határáig (Csel 1,8). István diakónus beszéde is ezt hangsúlyozza: Isten terve sohasem volt helyhez kötve. Megjelent Ábrahámnak Mezopotámiában, Mózesnek Midián földjén, a pusztában a szent sátorban lakott és együtt vándorolt a népével. Istent egyetlen kőből épített szentély sem képes befogadni (Csel 7,1-53). Isten terve sohasem volt egy helyhez és egy néphez kötve. Elindul Jeruzsálemből Rómába, a zsidóság fővárosából a pogány világ fővárosába. Ez az Apostolok Cse-

¹² *The Old Testament Pseudepigrapha* II (ed. James H. Charlesworth; Garden City 1985) 385-399. Az evangélium szövegében az ismertebb Zakariás próféta apjának neve, Barakiás szerepel tévedésből.

¹³ Minden bizonnyal a templomra utal itt, amely belülről kiüresedik a Messiás elutasítása miatt.

¹⁴ Az evangélium itt a parúziára gondol.

lekedetei könyvének nagy távlata. Ezért fejezi be Lukács kissé váratlanul a művét ott, ahol Pál Rómába érkezik. A könyv záró megállapítása: „Isten üdvössége a pogányoknak jut majd osztályrészül” (Csel 28,28). Ugyanezzel a gondolattal indult el az evangélium: „Minden test meglátja Isten üdvösségét” (Lk 3,6).¹⁵ A régi Sion helyett tehát egy új jelenik meg az Újszövetség szerzőinek horizontján.

Ugyanezt hangsúlyozza Szent Pál is. Bár kiemeli, hogy evangéliuma Jeruzsálemből ered (Róm 15,19), arról is ír, hogy a mostani Jeruzsálem a rabszolganő fiához hasonlít, és a szolgaságra szül. Mi azonban a szabad asszony gyermekei vagyunk, az égi Jeruzsálemé, aki a mi anyánk (Gal 4,21-31). Ugyanígy jelenti ki a Zsidó levél szerzője, hogy mi nem a régi, kézzel tapintható hegyhez járulunk, hanem az új Sion hegyéhez, a mennyei Jeruzsálemhez (Zsid 12,22). Hasonlóképpen nyilatkozik a Jelenések könyve, amely a várost, ahol Urunkat megölték Szodomához és Egyiptomhoz hasonlítja (Jel 11,8), és a mi hazánkként a mennyből alászálló Jeruzsálemet, a Bárány menyasszonyát állítja elénk (Jel 21,2).

Az Újszövetség tanúsága szerint tehát az üdvtörténet továbbindul a fizikai Sion hegytől, a várostól, amely elutasította a Messiást. Az új Jeruzsálem, az új Sion lakosai azok, akik Krisztust befogadták és befogadják az évszázadokon keresztül. Ezzel a Szentírás megnyitja annak lehetőségét, hogy teológiai értelemben is Sionnak nevezzünk egy olyan hegyet, amely nem tartozik a bibliai kinyilatkoztatás színhelyei közé, ám ahol Krisztus egyháza gyökeret ver és épül.

Esztergom városának vallási jelentősége

A Duna és a Garam összefolyása, és a szárazföldi utak találkozása Esztergomot fontos központtá tette már a magyar honfoglalás előtt. A Várhegyen a Kr. e. 4. században a kelták egy kisebb erődöt emeltek, majd a római korban *Solva* erődje állt itt a *limes* védelmére.

A honfoglalás után a magyaroknak sokáig nem volt fővárosuk. Mégis a legfőbb hatalmi központ a Székesfehérvár – Buda – Esztergom háromszög körnékére összpontosult, amelyet egyes történészek a *medium regni* (az ország közepe) néven emlegetnek.¹⁶ Ez a vidék sűrűbben lakott lehetett, és többnyire itt tartózkodott a fejedelmi család.

Géza fejedelem 972 körül Esztergomban kezdi el az ország első kővárának építtetését. Innen küldi követeit 973-ban Quedlinburgba, hogy Ottó császártól hittérítőket kérjen. Géza Esztergomban fogadja a térítőket, akik hamarosan felépítik a Várhegy első keresztény templomát Szent István első vértanú tiszteletére. Esztergomban születik meg Vajk 970 körül, és itt veszi fel a keresztséget apjával együtt.

¹⁵ A ritka σωτήριον szó összeköti a két programszerű verset.

¹⁶ *Medium regni. Középkori magyar királyi székhelyek* (ed. Altmann Julianna és mások; Debrecen 1996) 5.

Szent Istvánt 997-ben, Géza fejedelem halála után Esztergom környékén, talán a bényi földvárban övezik fel a fejedelmi karddal, majd Esztergomban koronázzák meg feltehetően 1001 január elsején.¹⁷ Szent István itt alapítja meg a magyar egyház központját, az Esztergomi érsekséget. 1010 körül elkészül a Székesegyház Szent Adalbert és a Nagyboldogasszony tiszteletére. Esztergom a tatárjárásig az ország fővárosa és a magyar egyház központja lesz egyszerre.

Szentek egész sora élt itt, vagy fordult meg itt hosszabb-rövidebb időre. Itt élt a 'magyar szent család': Szent István, Boldog Gizella és Szent Imre. Látogatóban bizonyára többször is itt járt Gizella testvére Szent Henrik. Szent Adalbert 989-ben és 995-ben járt Esztergomban, mély nyomokat hagyva Szent István lelkében. Szent Gellért 1018-tól itt neveli Szent Imrét. De gondolnunk kell Szent Lászlóra és lányára boldog Piroskára (v. Irén, a Konstantinápolyban kapott neve szerint; †1134), valamint II. Endrére, akinek lánya Szent Erzsébet volt. IV. Béla lányai közül boldog Jolán és Szent Kinga még a tatárjárás előtt születtek, és feltehetően hosszabb-rövidebb időt Esztergomban töltöttek.¹⁸ Esztergomi kanonok volt boldog Özséb, a pálosok alapítója (†1270) és a fiatal Kőrösi Márk, az egyik kassai vértanú is (†1619).¹⁹ Esztergomban működött a lánglelkű ferences, Kelemen Didák (†1744). A legutóbbi időkben pedig meg kell említenünk Prohászka Ottokárt, aki huszonegy évig volt a szeminárium tanára, Mindszenty József bíborost, és az Esztergomból a halált jelentő fogságba hurcolt Meszlényi Zoltán püspököt (†1951?).²⁰ Esztergom tehát szent földdé lett, virágzó egyházi központtá, a 15. században harmincnégy templommal.

A magyar Sion gondolat születése

Ezt a virágzó központot söpörte el 1543-ban II. Szulejmán²¹ hadserege. Az esztergomi Várhegy gyönyörű épületei lassan elpusztultak, a város kis faluvá zsugorodott. Ez lehetett az az időszak, amikor az esztergomi szent hegyet legelőször magyar Sionnak nevezték.

¹⁷ A koronázás dátuma bizonytalan, egyesek 1000 karácsonyát tartják valószínűbbnek.

¹⁸ Magát IV. Bélát is majd Esztergomban temetik el 1270-ben. Esztergom várát ugyanis a tatár nem tudta bevenni, azt Simon bán katonái megvédték.

¹⁹ Nyilvánvalóan 1543 után – és így Kőrösi idejében is – a káptalan Nagyszombatban volt.

²⁰ A halálzási dátum bizonytalan. Sokáig az 1953-as évet tartották, újabban azonban az 1951-es dátum tűnik valószínűbbnek.

²¹ Az újabb történetírás I. Szulejmánnak nevezi ezt a hódító uralkodót, akit régebben II. Szulejmánnak hívtunk, az eddigi I. Szulejmánnak tekintett személy ugyanis csak egy kisebb jelentőségű vezér volt, nem az Oszmán Birodalom valódi feje.

Irodalmi minták

A Sion kifejezés gyakran előfordult az egyházi szóhasználatban, mint Jeruzsálem szent hegyének neve, illetve – biblikus ízű metaforaként – más jelentésekkel is. Így például egy magyar temetési beszéd 1759-ből a halált a mennyei Sionba való átköltözésnek nevezi.²² A plébános biblikus hasonlatokkal teli beszéde végén az elhunyt alispánt elbúcsúztatja jobbágyaitól, akiktől az elhunyt szájába adva a szót, bocsánatot is kér, majd így zárja a beszédet: „Jézusom, vedd magadhoz kérlek az én bűnös lelkemet, hogy a Mennyei Jerusalemban a te áldott orcádat színű színre láthassam.”

Bécsben jelent meg Kuik József Ignác poézis- és matematikaprofesszor verses kötete ezzel a címmel: *Sion et Pindus, sive carmina diversi generis, sacra mixta profanis, in gratiam studiosae juventutis*.²³ A Pindus név itt a profán, míg a Sion a szent, komolyabb témájú verseket jelöli.²⁴

Közelebb jutunk a ’magyar Sion’ kifejezés születéséhez a Siralmak könyvéből ihletet merítő költemények által, amelyek – igen sokszor Jeremiás Siralmainak nagyheti liturgikus éneklése nyomán – a Sion fogalmat is gyakran használják. Így például Bécsben a Nagypénteki Krisztust sirató ének többször utal Sion leányának fájdalmára.²⁵

Azt látjuk tehát, hogy költői szövegekben, biblikus ízű hasonlatokban a Sion fogalom sokszor előfordul. Ennek a tágabb szóhasználatnak lesz egy egészen sajátos esete a ’magyar Sion’ kifejezés.

²² HORVÁTH Imre, *Midőn a mennyei Sion hegyén építettett Jerusalem városba úgy-mint örökös hazájába eljutnatetkintetes nemzetes és vitézlő cserneki Desőfi Ferencz úr t. n. Aba-új vármegyének volt vice ispánnya testének tisztességes el-takarítása felett MDCCCLIX-kben így predikáltatott a felső gagyai plebános Horváth Imre* (Eger 1760).

²³ (Wien 1828). Magyarul: ’Sion és Pindus, azaz különféle versek, szent és profán költemények a tanuló ifúság javára’. Pindus Görögország északi és középső részének nagy hegyvonulata.

²⁴ A mű alcíme utal is erre: *Dulcia veris misceo, Pindus amat dulcia, vera Sion* (A kedves dolgokat keverem az igazakkal: Pindus a kellemeseket szereti, az igazakat pedig Sion). Az első vers rögtön egy Sion ének, melyben ez a komoly üzenet fogalmazódik meg:

Haec monet Sion:

Quid prodest homini totum lucrari orbem
et suavis mundi prosperitate frui.

(Erre int Sion: Mit használ az embernek, ha megszerzi az egész világot, és a világ édes gazdagságát élvezi?)

²⁵ *Die betrubte Tochter Sion in einem Trauer-Gesang entworfen und in der Kirche zu der allerheiligsten Deyfaltigkeit in Wien am Charfreytag bei Heiligen Grab abgesungen* (Wien é. n.) J. Kürner nyomd. Egy másik költemény a ’Sion leányának kapui’ bibliai kifejezést említi: NANI, Joanne Facundo, *De portis mortis bina exaltatio S. Joannis omnes laudationes Christi annuntiantis in portis filiae Sion*. (Viennae 1720).

Protestáns verses sirató énekek

Az első általam fellelt szöveg, amely a Sion fogalmat magyar történelmi kontextusba helyezi egy protestáns eredetű, ismeretlen szerzőtől származó költemény, amely talán I. Rákóczi György 1644-es magyarországi hadjáratának ideológiáját kívánta megfogalmazni. A költemény, mely nyomtatásban is megjelent,²⁶ így kezdődik:

*Mjdon Adrianus Syon várossátul
El tilta sydokat Isten Templomátul
Esztenönkent egyszer templumot csásártul
Ki nyertek akkoron nem söntek szirastul*

*Nem czuda hát, he en kenyvezö orczával
Gyakran meg jelentem ez helben sirassal
Nemzetem romlásat, hogy sok ohaitassal
Sirassam s le irgyam esetit iai szoval*

A költemény szenvedélyes stílusban sorolja fel a katolikusok és főként a pápa vétkeit és kegyetlenségét, amellyel a protestáns mozgalmakat és azok előfutárait üldözték, kezdve az albigensek és a táboriták elleni harctól egészen a harmincéves háború során elfoglalt Magdeburgban elkövetett kegyetlenkedésekig (1631). Az üldözött protestáns kereszténység bibliai képekben, például mint a testvéreitől üldözött József, vagy a bujdosó Illés jelenik meg, míg a katolikus egyházat a Baált imádók vagy a Jelenések könyvének fenevadja képében ábrázolja a költő. Az előbb Babilon, majd Hadrianus császár által feldúlt Sion a protestantizmust jelképezi.

A költemény feltehetően az I. Rákóczi György féle 1644-es hadjárat ideológiájául készül, ahogyan később egy hasonló vers II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának igazolását kívánja nyújtani. Ezt a hadjáratot a kortárs Petrityvit Horváth Kozma önéletírása szerint a fejedelem a calvini és az unitarius religio oltalmazásának praetextusa alatt indította.²⁷ A vers címe: Cantjo votjva celsjssjmj Principis Georgij Rakóczj adversus persecutores Evangelij in Polonia 1657.²⁸

²⁶ Régi magyar költők tára (ed. Stoll Béla; Budapest 1977) IX. n. 79.

²⁷ Régi magyar költők, IX. n. 700. o.

²⁸ Régi magyar költők, IX. n. 149. o.

Még közelebb vezet a magyar Sion fogalmához egy 1674-ből származó költemény.²⁹ A vers „Az szegen fogoly rab praedikatorok eneke” melyet Belincs (azaz Berencs) vár tömlöcében írt az ismeretlen szerző. 1674-ben Pozsonyban négy prédikátort ítéltek el, akiket aztán (más prédikátorokkal együtt) 1675-ben Itáliában eladtak a gályákra. A vers az ő fájalmukat szólaltatja meg:

*Oh Sion leánya, keserves anyám,
Gyászban buritkozot szerelmes dajkám...
Üldözés szele fuja szent zászlódat...
Jdegeny népek köszt az Magyar országh
Sirván iut eszemben az szép társoságh...*

Mint a fentebb idézett vers, ez a költemény is gazdag biblikus képanyaggal ábrázolja az üldözötteket (többek között a Pathmosz szigetére száműzött Jánoshoz hasonlítva őket) és az üldözőket. A siralmat éneklő prédikátor a Siralmak könyve nyomán az elpusztult, a fenyegetett Siont emlegeti. Nem is csak az üldözött protestáns keresztények, de az egész, idegen népektől szorongatott Magyarország jelenik meg itt, tágítva ezzel a Siont sirató ének horizontját.

Ugyancsak „1674 tállyán a gályákon való raboskodások alatt” írták a következő siralmat a prédikátorok. A címe: Magyar Sion Siralma.³⁰ A vers egyházi énekként is használatos volt, és több ilyenfajta gyűjteményben megtalálható.³¹ Bővebben is idézünk belőle:

*Árván maradt Magyar Sion leánya
Számkivetett fiaknak édes anyya
Hogy óltalmát késni láttya
Istenhez buzgó szavát így nyújtya...*

*Fiaimmal sok tömlötzők meg tölnek...
Tekints azért a tömlötzben Jósephre,
Hólt fiain siránkozó Rachelre
A veremben Dánielre
Szent Nevedér buslakodó Illyésre...*

²⁹ Régi magyar költők, XI. n. 81.

³⁰ Régi magyar költők, XI. n. 83.

³¹ Szinyei Gerzon énekes kv. (Sárospataki könyvt., Kt. 1704); Szentsei György daloskönyv (Orsz. Széch. Könyvt., Oct. Hung 70). Vö. STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (Budapest 2002) 155/21.

*Ártatlanúl ki follyt Abelnek vére
Nagy zengéssel már az Úrhoz fél éve
Sűrű panaszt tön az égre
Bosszú állást ekképpen kívánt végre...*

*Siralomba bé merült Magyar Sion
Imé hallod mely keservesen sirjon
Gyászos ruhát visel, ihon
Hogy téged is siralomra hijjon.*

*Sírok én is ki ez verseket irám
Sok gondok közt magamat erre birám
Szomorúan pendül Lyrám
Mindaddig míg rám nem néz igaz Birám.*

Ez a vers is gazdag bibliai képanyagot használ. A magyar Sion gondolat ihletője itt is a Siralom könyve, az árván maradt Sion panasza.

Végül idézzünk még egy korabeli költeményt, mely „Az Isten anyaszentegyházának nyomorúságos sorsán és keserves állapotján való siralom”:³²

*Mert im el-epedett szívem bánattyában
Hogy Siont látám illy szomorú gyászban...*

A vers az üldözöket a papokat lemészárló Doeghez, Jezabelhez, Babilonhoz és Assurhoz hasonlítja. Az üldöző szimbólumai itt egyaránt utalnak a katolikus egyházra és a császárra. Az üldözöttek Pál apostolhoz hasonlóan bilincseket viselnek.

A versek mellett több olyan korabeli protestáns prózai írás is fellelhető, amely a magyar Sion fogalmat használja. Példaként álljon itt Czeglédi István *Sion Vára* c. műve 1675-ből.³³ A helvét hitvalláshoz tartozó kassai lelkész művében hasznos *munitio*-val kívánja ellátni olvasóit az „evangeliumi vallasban való erőss és állhatatos megállásra” amikor a vár „bástyái ostromoltatnak”. Mottóként a Bibliából ez mondat áll a könyv címlapján: „Megvövé Dávid a’ Sion Varat s lakozek benne” (1 Sám 5,7). A mű szenvedélyes hangú vitairat a pápista religio ellen.

³² Régi magyar költők, XI. n. 84.

³³ (Colosvar 1675).

A könyv bevezetőjében egy hosszú ajánlást olvasunk Apafi Mihály fejedelemnek, akit a bevezetés írója³⁴ „Isten megnyomított sionanak, a tiszta evangéliomi vallásnak előmozdítójának es oltalmazójának” nevez. A fejedelem „szeretője a Sion varanak, az az a Reformata Religionak és amaz meg-mozdulhatatlan kösziklan a Christus-on fundált Anya-szent-Egyhaznak... Nem szunik-meg Sion varat oltalmazni, annak romladozott falait tatarozni s építgetni... Kit illetve hát méltáiban a Magyar Nemzetben Sion Varanak Tutorsága?”³⁵

A mű utal „Sion bainokainak rabsag”-ára,³⁶ Czeglédiivel kapcsolatban pedig így fogalmaz: „Adgyon Isten sok Czeglédi Istvant a’ magyar Sionban!” A mű „Sion varanak dicsiretíre” írt verseket is tartalmaz. Íme egy részlet:

*Cassa Várossában a Sionnak Várát
Fel-veté hirtelen igasság bástyáját
Mellynek e szép könyvben olvasd tudományát
Mennyországna pedig örökös zálogát*

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy feltehetően a 17. század közepe táján jelenik meg a Sion kifejezés magyar történelmi vonatkozásban, mégpedig a protestáns szóhasználatban. Az I. majd a II. Rákóczi György féle hadjáratok megindoklásaként szerepel az üldözött, elhagyott Sion képe. Sion leánya a protestantizmust jelenti, melyet a fejedelem megoltalmaz a hadaival. Néhány évtizeddel később pedig már a magyar Sion szókapcsolattal is találkozunk, azokban a sirató versekben, melyek az üldözött prédikátorok fájdalmát szólaltatják meg. A kifejezés ihletője itt elsősorban a Sirmak könyve. A versek alaphangja az üldözött, elhagyott Sion (azaz a protestáns egyház) feletti siralom. A magyar Sion fogalom azonban itt-ott túlnő ezen a felekezeti kereten, és jelenti az „Jdegeny népek köszt” levő „Magyar országh”-ot is.

³⁴ Köleseri Samuel.

³⁵ CZEGLÉDI, *Sion Vára* 1-2.

³⁶ CZEGLÉDI, *Sion Vára* 3.

A Magyar Sion a katolikus szóhasználatban

Valószínűleg Barkóczy Ferenc esztergomi érsek volt az, aki először hozta kapcsolatba a török által elpusztított Esztergomot az elpusztult Sionnal. Az érseki székhelynek Nagyszombatból Esztergomba való visszatérését bibliai távlatú gondolatokkal indokolta meg. Az 1761-ben Bécsben kiadott pásztorlevelében³⁷ azzal kezdi gondolatait, hogy Isten büntetése méltán sújtja országunkat az érseki székhely visszahozatalának késlekedése miatt. Majd utal arra, hogy az Ószövetség lapjai a jövőbeli isteni döntések képét rejtik magukban (*futurorum figuram continent*). Kétségtelen számomra – írja –, hogy bár Isten minden helyen imádandó, mégis kiválaszt magának helyeket, ahol gazdagabban árasztja kegyelmét. Így választotta ki számunkra Esztergomot. Ebben kételkedni nem tudok – írja Barkóczy hercegprímás – hiszen Esztergomot Szent István, az Isten szíve szerint való férfiú választotta ki, aki az Isten Lelkének útmutatása szerint cselekedett. Az ország közepén emelkedő székhely a mennyei Jeruzsálem képe volt. Most tehát legszentebb feladatunk a Szentély szétszórt köveit, amennyire lehet, összegyűjteni, és a mi Jeruzsálemünk falait felépíteni.

A pásztorlevél Szent Istvánt Dávid királyhoz, az Isten szíve szerint való férfihez hasonlítja, Esztergom kiválasztását pedig Sion hegyének Isten általi kiválasztásához. A kiindulópontot ehhez a reflexióhoz azonban feltehetően az elhagyott, törökök által elpusztított Várhegy képe adta. Ez az elhagyott Sion hegye, amelynek újraépítése a legszentebb kötelesség. A pásztorlevél vége (a Szentély szétszórt kövei, Jeruzsálem falainak újraépítése) ezt a párhuzamot fogalmazza meg. Ezen a ponton érintkezik a katolikus és a protestáns szóhasználat, hiszen mindkettő az elpusztult Sion képéből indul ki.

Barkóczy Ferenc érsek gondolata aztán egyre gyakrabban jelenik meg Esztergom újjáépítésével kapcsolatban. Scitovszky János érsek a Bazilika felszentelésének előestéjén (1856) azért ad hálát Istennek, mert - amint mondja - megadott nekünk, hogy „felépíthessük e magyar Sion tetején lakóházát”. A szentelés ünnepére kiadott főpásztori levelében pedig megemlékezik arról, hogy „sírva s zokogva láttuk a szent helyeni pusztulást, s törökök dühe által szétszórt köveit ama szentélynek, mely a sz. Adalbert püspök s vértanu veritékével öntözött, és sz. István első királyunk születésével, keresztségével s koronáztatásával diszló Sion hegyén létezett.” Hiszen innen, a „kereszténység bölcsőjéből” – az itt működő számtalan intézmény által is – „mintegy központból Krisztusnak az egész széles tartományba sugarak gyanánt csodálatosan kilövellt világossága olly bő gyümölcsöt termett.” Ezután pedig Scitovszky prímás örömeinek ad hangot, hiszen „Jeruzsálem falai fölemelvék.”³⁸ Farkas Imre Székesfehérvári püspök a szentelés-kor mondott beszédében többek közt ezt mondta: „háromszáz évig árválkodott Sion hegye”.

³⁷ Török János, *Magyarország Prímása. Közjogi és történeti vázolat II.* (Pest 1859) 187.

³⁸ *Katolikus Néplap* (1856) 269-270.

A Bazilika felszentelése alkalmából több ünnepi kiadvány is napvilágot látott. Egy linzi kiadvány címe: *Hungarica Sion*.³⁹ A rövid füzet latin, német, olasz és magyar verseket tartalmaz az ünnep köszöntésére. A magyar nyelvű vers többször utal a Sion gondolatra:

Mily szent ragyogmányt tükröz az ősz Duna...

*Ah nem csalódom. Nézd a magyar Siont
Romlepte bérczén templomi bájremek
Diszeleg s belé ifult alakban
Újra leszáll fejedelmi Szentünk.*

*Mint hajdan ül most, trónt emelő Sasod
A dönthetetlen római Szirt tövén...
Föl Szittyá fajzat! Hunnia föl! Siess
Csodálni Istvánt, ifjú királyodat.*

A versből a nemzeti büszkeség sugárzik. A Bazilika felszentelése a magyar nép török utáni újjászületésének, és Béctől való függetlenségének nagy szimbólumává, kifejezésévé is nőtt.

Hasonló ünnepi kiadványban jelent meg az a szlovák nyelvű köszöntő vers, melynek latin címe: *ELeCtVs aC Deo saCer Mons SION* (Kiválasztott és Isten számára szent Sion hegy – a kiemelt betűk az 1856-os évszámot adják ki).⁴⁰ A kapucinus szerzetes hosszú költeményében felidézi az Esztergomhoz köthető szenteket (Szent István, Wojtech [Adalbert], Szent László, Boldog Özséb), a hazatérő és az építető primások neveit, sőt hosszan méltatja Ferenc József császárt is.

Ettől az időtől kezdve a katolikus szóhasználatban a magyar Sion kifejezés rendkívül gyakorivá válik. Felbukkan könyvsorozatok nevében,⁴¹ könyvkiadót⁴² és részvénytársaságot⁴³ neveznek el így. A kifejezést a profán jellegű szóhasználat is átveszi. A városról szóló egyik útikönyv ezt a címet kapja: *Esztergom szab. kir. megyei város, a Magyar Sion ismertetése*.⁴⁴

³⁹ *Hungarica Sion a rediviva in Regno Mariano Societate Jesu die XXXI Augusti dominica XVI p. pent. Celebrata cardinali Joanni principi primati archi-episcopo Strigon* (Linz 1856).

⁴⁰ SASINEK, František Viktor, *Vyvoleny a Bohu zasväteny vrch Sion* (Buda – Budine 1856).

⁴¹ „A magyar Sion örei”. Az első kötet Simor Jánosról szól Kőhalmi-Klinstein József tollából (Pozsony – Budapest 1886). Egy másik hasonló könyvsorozat a „Magyar Sion könyvek”. Ebben a sorozatban jelennek meg például Városi István versei *Vérzik a harangok nyelve* címmel (Esztergom 1936).

⁴² Magyar Sion kiadó.

⁴³ Magyar Sion Részvénytársulat. Az alapszabály 1879-ben születik.

⁴⁴ CSEICSNER Rezső (Idegenforgalmi hivatal, Esztergom 1943).

A magyar Sion kifejezés más kontextusokban

Érdekességként, és a teljesség igénye nélkül néhány sajátos kontextust szeretnék felidézni, melyekben a magyar Sion kifejezést használták.

Ady Endre *Margita élni akar* című versciklusában (1912) többször is beszél a magyar Sionról. A ciklus így kezdődik:

*Az új magyar Sionnak énekét
Kezdem, kit egykor néked megajánltam*

A ciklus névadó alakja mögött Vészi Margit rejlik, aki Vészi Józsefnek, Ady egyik támogatójának volt a lánya. A ciklus három szimbolikus férfialakja a megújuló, feltörekvő magyar szellemi elitet ábrázolja. Mindhárman szerelmesek a zsidó Margitába. Ady a ciklusban a szabadelvű, erőteljes magyar elit és a zsidóság megtermékenyítő találkozását akarja olvasói elé állítani:

*Találkoztunk, mi száz korszakkal ér fel
Fölvadult szittyá s frányás, zsidó némbor.*

Később Ady, miután a szintén zsidó származású Brüll Adéllal szakított, Csinszkát veszi feleségül. Neki írja az Óh, fajtám vére c. verset. Ebben búcsúzik az „idegen urak s asszonyok honától”, s Csinszkát így nevezi:

*Óh, véreimből véredzett büszke vér
Bora közös hitünknek,
Lyánykóm, testem, urasztali kenyér.*

Vagyis Ady *Margita élni akar* című ciklusában a 'magyar Sion' kifejezés a zsidó és a magyar elit találkozását szimbolizálja, amely ideáltól azonban Ady később kissé eltávolodik.

A második kontextus, ahol a magyar Sion kifejezés megjelenik, *Debrecennel* kapcsolatos. Debrecen a református szóhasználat nevezte és nevezi ma is magyar Sionnak. Így például Szabó József 1909-ben megjelent művének ezt a címet adta: Magyar Református Sion. A kifejezés mind a mai napig használatos, így Bölcskey Gusztáv református püspök hivatkozott rá a 2006-ban Debrecenben megtartott református világtalálkozón. Ahogyan láttuk, a protestáns szóhasználatban a Sion kifejezés eleinte (17. század) általánosabban az üldözött evangéliumi egyházat jelenti. Később ez a jelentés konkretizálódik, leszűkül Debrecen városára.

Végül egy harmadik kontextusban is feltűnik a Sion kifejezés, különböző nyelveken *folyóiratok* címeként. Már az 1800-as évek első felében megjelennek a

német nyelvterületen a *Sion* (1832-47) és a *Neue Sion* (1847-) című folyóiratok. Mindkettőt Augsburg környéki papok szerkesztik, és benne a katolikus egyház becsületét és fényét igyekeznek megvédeni a protestantizmus valamint a liberalizmus támadásaival szemben. Az első szám elején egy Sion című költemény áll, mely a folyóirat alapcélkitűzését fogalmazza meg. A versben Sion az ostromlott egyházat jelenti.⁴⁵

Budapesten 1838-ban indul egy *Magyar Szion* nevű folyóirat a hittudomány ápolására.⁴⁶ Jóval később (1928-ban) konvertita zsidók indítanak hasonló című folyóiratot.⁴⁷ 1934-ben pedig közéleti újságként éled újjá az esztergomi *Magyar Sion*.⁴⁸ Szlovákul is adnak ki analóg elnevezésű folyóiratot. Szokolcán Havliček J. Vincent szerkesztésében 1869-től jelenik meg a *Slovenský „Sion”*. A folyóirat prédikációs és hitoktatási segédanyagot, valamint pasztorális jellegű kérdésekre adott (latin nyelvű) válaszokat tartalmaz.⁴⁹ Nyilvánvalóan ezek a folyóirat elnevezések (különösen a német *Sion* és a *Neue Sion*) is szerepet játszhattak abban, hogy az 1863-ban induló esztergomi folyóirat a *Magyar Sion* címet kapta.

⁴⁵ Von seines Felsens Höhe schaut
Und trotzet allen Feinds-Gefahren
Beinahe seit zwei tausend Jahren
Das neue Sion schon gebaut.

Die Stadt ist groß, die Burg ist fest
Und viel Pilger sieht man wollen
Durch ihrer weiten Thore hallen
Von Nord und Süd, von Ost und West

A vers további része leírja, hogy a vár alatt az ellenfelek gyülekeznek, akik valaha maguk is Sion polgárai voltak. Az ellenfelek káromlással, valamint a szabadság ígéreteivel igyekeznek a Város lakóit elbizonytalanítani. *Sion* 1(1932) 1-4. 9-12.

⁴⁶ A folyóirat Gyarmathy János szerkesztésében jelenik meg, majd 1840-ben megszűnik.

⁴⁷ Ennek a folyóiratnak a szerkesztője Székely Nándor volt.

⁴⁸ A szerkesztők Szappanyos Béla és Lippay Lajos. A folyóirat 1944-ben megszűnik.

⁴⁹ Később már szinte csak a prédikációs anyag marad meg a folyóiratban. A szlovák Sion folyóiratokról lásd ebben a folyóirat számban Käfer István nagyszerű tanulmányát.

Teológiai értékelés

Milyen valós jelentéstartalmat hordozhat a Sion fogalom teljesen új történelmi kontextusban való használata? Egyáltalán helyes-e egy bibliai fogalmat, az üdvtörténet kulcsfontosságú hegyének nevét merőben új, magyar történelmi vonatkozásban felhasználni, és egészen konkrétan egy másik hegyre, Esztergom Várhegyére vonatkoztatni? Milyen üzenetet hordozott a *Magyar Sion* című folyóirat (1863-1904) névválasztása?

Mindenekelőtt a bibliai kifejezés új történelmi kontextusban való alkalmazhatóságának kérdésére válaszolunk. A Pápai Biblikus Bizottság 2001-ben közzétett dokumentuma hangsúlyozza, hogy Izrael kiválasztása kezdettől fogva minden nép kiválasztására irányult.⁵⁰ Sion kiválasztottsága kezdettől fogva nyitott a világ népeinek többi Sionjára. Igaz, hogy a kinyilatkoztatás Krisztussal lezárult, azaz Benne Isten mindent átadott és kinyilvánított önmagából. Őnála többet és nagyobbat nem fog, és nem is tudna kinyilatkoztatni, hiszen Benne Önmagát adta nekünk „Aki engem látott, látta az Atyát”-mondta Jézus (Jn 14,9). Ám ez nem jelenti azt, hogy Isten cselekvő jelenléte a történelemben Krisztus után megszűnt volna. Az evangélium meggyökerezése az egyes népek körében éppoly szent és Istentől vezérelt esemény, mint amilyen a Dávid idejében történő fővárosválasztás volt (vö. Csel 2,15-17; 13,2; 16,6). Isten a térben és időben élő embert konkrét módon, a tér és az idő konkrét pontjain ragadja meg. Éppen ezért a Krisztus utáni történelemnek is vannak szent eseményei, személyei, pillanatai, és szent városai is. Gyönyörűen utalt erre a tényre Barkóczy Ferenc prímás 1761-es pástorlevelében (lásd fentebb).

A magyar nép történetében ilyen kegyelmi idő volt Géza fejedelem és főként Szent István uralkodása, Szent Gellért és Szent Adalbert működése. Esztergom, a Géza fejedelem által választott főváros, melyet Szent István a magyar egyház-szervezet központjává is tett, szent várossá, kegyelmi helyé, Sionná lett. Már akkor 'Sion' volt az Esztergomi várhegy, amikor még senki sem nevezte annak.

Milyen üzenete volt 1863-ban a *Magyar Sion* c. folyóirat névválasztásának? Minden bizonnyal kifejezte a török uralom utáni újjászületés örömét: a lerombolt, pogányok által elpusztított magyar Sion újra a régi pompájában felépült. Kifejezte a 900 éves szentistváni örökséghez való hűséget, a magyar katolikus kereszténység évszázados gyökereit. Érzékeltette továbbá a magyar nép életerejét és függetlenségi vágyát Béccsel szemben.

⁵⁰ *Das jüdische Volk und seine Heilige Schrift in der christlichen Bibel* (Bonn 2001) n. 34-35. Vö. SZÉKELY János, „A zsidó nép és Szentírása a keresztény Bibliában”, *Jeromos füzetek* 51(2003) 5-9.

A folyóirat, a magyar egyháztörténelem nagyjainak felsorakoztatásával, múltunk megismertetésével – hiszen Knausz Nándor, a folyóirat első szerkesztője, erre tesz ígéretet a programszerű bevezetőjében⁵¹ – erősíteni kívánja ezeket a gyökereket, erőt és reményt akar sugározni a magyar egyház szent hegyéről. A múltban megtapasztalt isteni vezetés a jövőre nézve is megerősítést ad.

Prohászka Ottokár 1887-től vesz részt a folyóirat szerkesztésében. Az ekkor kiadott szerkesztői program a katolikus öntudat és közéleti cselekvés megerősítését, bátorítását tűzi ki célul. A „rendetlen és lelketlen emberaprólékba szellemet” akar önteni. „Tűzzel írni”, hogy „a szellemi tespedés fekélyeit kiégesse”. A folyóirat a keresztény öntudatot elsősorban a tudomány segítségével kívánja megújítani, hiszen „nincs katolikus öntudat tudomány nélkül”.⁵²

Mindszenty József bíboros gyakran hangsúlyozta, hogy a magyar Sion két válla a szeminárium és a tanítóképző.⁵³ Esztergom küldetése, hogy világító fáklya legyen az egész magyar katolicizmus számára a Bazilika, és az azt hordozó két váll, a papnevelés és a katolikus tanítóképző által. A Magyar Sion folyóirat ebben a küldetésben vállalt részt. Az esztergomi kanonokok, a papnevelde tanárai a szent hegyről igyekeztek szólni, irányt mutatni a Magyar Katolikus Egyház számára.

Vajon mi a folyóirat újjáéledésének és nevének üzenete ma? A diktatúra éveitől újra katolikus intézményként működhet a tanítóképző (Vitéz János Katolikus Tanítóképző Főiskola). A Bazilika felújítva, gyönyörűen kivilágítva áll a magyar Sion tetején. Amikor pedig ötvenhárom év kényszerű szünet után az Ósrégi Szeminárium (ma Szent Adalbert Központ) újra megnyitotta kapuit, akkor a magyar Sion 'másik válla' is a helyére került. Újra áll és él a magyar Sion. Diktatúrák és ideológiák jönnek és mennek, de amit Isten ültet, amit Ő vet el a történelem lapjaira, az elpusztíthatatlan. A *Magyar Sion* újraindítása ugyanennek az örömteli újjászületésnek a része. A folyóirat lapjain a magyar Sion hegy újra megszólal.

⁵¹ KNAUZ Nándor bevezető írása, *Magyar Sion* 1(1863) 5.

⁵² *Magyar Sion* 24(1887) 1.2.7.

⁵³ MINDSZENTY József, *Esztergom, a prímások ezeréves városa* (Bécs 1973) 126.